

Марія Дмитрієнко

**ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ
МІСЦЕВИХ ТА ПРИВАТНИХ ЕМІСІЙ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.
1917 – 1920 рр.**

Боністика – спеціальна дисципліна історичного циклу¹, об'єктом дослідження якої виступають паперові грошові знаки (бони) та їх сурогати як історичне джерело. Класифікують їх за різними ознаками: за емітентом, хронологією, назвою валюти, номіналом тощо, залежно від мети, яку переслідує дослідник бон. В залежності від походження у науці прийнято поділяти бони на дві групи. До першої відносяться цінні папери, випущені від імені держави, які ще іменують *національною валютою*. Державні грошові знаки – це політико-економічний документ, джерело для вивчення проблем економічної й

політичної історії, матеріальної й духовної культури минулих епох, яке у свій спосіб своєрідно відбили і зафіксували, дякуючи закодованій в них інформації, ознаки епохи, в яку вони створені. Грошові знаки містять унікального значення свідчення про емітентів (державу, уряд, національний банк, казначейство – державну скарбницю), про їх ідеологію, політичні погляди, смаки, мистецькі уподобання, тощо, в кінцевому рахунку – про технічні можливості виготовлення паперових грошей, про наявність спеціальних друкарських машин, технологію виготовлення, фарби, засоби захисту від підробок, тощо. Вивчаючи гроші, як загальний еквівалент товарів і послуг, розрізняють їх матеріальну і функціональну форми буття. Матеріальна форма – це повноцінні гроші (золоті, срібні монети), функціональна – кредитові паперові гроші і розмінні монети з недорогоцінних металів. Випуск паперових грошей в державі зумовлений кількома факторами, серед яких найсуттєвіші: стирання золотих та срібних монет, вага яких не відповідає визначеному масштабу цін; карбування державою неповноцінних монет та фальшування наявних в обігу; випуск паперових еквівалентів монет для покриття видатків державного бюджету. Державні гроші мають властиву тільки їм особливість – примусовість обігу, і називаються загальнообов'язковими. Так, в Україні, згідно законів що регулювали грошовий обіг вперше створеної національної валюти, з'явилися державні паперові грошові знаки за часу Центральної ради – в УНР, потім за гетьманату – в Українській Державі, пізніше – в добу Директорії. Була спроба вивести на національний ринок державні гроші власного виробництва і в “романтичний” період існування УСРР у 1919 р., але цілком слушну і закономірну для кожної держави ініціативу уряду радянської України органи центральної влади в РРФСР сприйняли як сепаратизм і заборонили республіці навіть мріяти про можливість ввести в обіг власні грошові знаки.

До розряду державних грошей відносимо ще емісії в Криму, де в роки громадянської війни почергово існували три уряди, що спромоглися у короткий термін ввести власну валюту. Період великих соціальних потрясінь – 1917–1920 рр. залишив вітчизняній боністичній спадщині

нашої держави унікального значення джерела, які, вивчені в контексті часу їх появи, засвідчують про те, як грошові білети стали своєрідною декларацією незалежності України, спробою через атрибут державності засвідчити низку суттєвих змін в статусі українських земель.

Після значної перерви загальнодержавні гроші було введено в незалежній Україні на основі Указу президента Про грошову реформу від 25 серпня 1996 р. і Наказу Національного Банку України “Про грошову реформу в Україні”, підписаного В.Ющенком 26 серпня 1996 р.²

Другу групу грошей становлять знаки необов’язкового безпримусового обігу,³ *тимчасові бони*. Вони з’являються в різних країнах, як економічно-фінансове явище економіко-фінансових ситуацій, викликаних війнами, революціями, нестачею грошової маси в обігу, гіперінфляційними процесами, необхідністю здійснювати функціонування ринку на регіональному рівні, в період криз та суттєвих перебудов господарського життя держави, пов’язаних із змінами устрою, й ходять часто нарівні та паралельно з національною валютою. Прикладом появи необов’язкових місцевих та приватних бон можуть слугувати випуски міських магістратів і приватних осіб під час Великої Французької революції, які 1797 р. були оголошені недійсними і стали здобутками колекціонерів.

Історія грошових знаків місцевих та приватних випусків, які перебували в обігу виключно в сфері впливу емітента, — одне з найцікавіших і разом з тим найменше вивчених питань грошового обігу взагалі.

До Першої світової війни на теренах України, що були підвладні Росії, Австро-Угорщині, інкорпоровані до Польщі, не спостерігалось самостійної грошової активності. Вочевидь державні гроші задовольняли тоді обіг ринку повністю. Але з початком війни ситуація різко змінилась. Державні гроші пішли на потребу війни, щезли з обігу золото, срібло, мідь, почались галапуючі інфляційні процеси, завіз грошей з центру через порушення нормального функціонування залізничного транспорту припиняється. Купюри великих номіналів приховують заможні люди “на чорний день”, дрібні знаки — швидко зношуються від постійного вжитку і відсутністю заміни їх зіпсованих знаків на нові.

Складна фінансова ситуація призводить до того, що на місцях починають з’являтися численні знаки необов’язкового обігу. Їх класифікують за походженням. Останнім часом прийнято виділяти три різновиди:⁴ першу складають бони, випущені від імені місцевої влади (всіх видів самоуправління: губернських, міських, повітових, волосних, дум, управ, магістратів, земств, рад, урядів самопроголошених “республік”, банків, їх відділень, казначейств, скарбниць, ошадних кас, кредитних установ, тощо та сільських органів управління) незалежно від того, чи санкціоновано їх випуск вищими органами влади чи ні. До них безпосередньо відносять і випуски товариств, великих підприємств, які частково санкціонувались місцевою владою.

Другий різновид — то випущені без офіційного дозволу властей, без їх на то рішення, замітники державних грошей, які ходять у межах установи, закладу, підприємства як наслідок катастрофічної нестачі грошової маси в державі (регіоні) чи то розмінної монети. Це — так звані *приватні гроші*, поширювані тільки виключно через домовленість між підприємствами і робітниками, власниками різних типів закладів та службовцями в межах сфери впливу емітента.

Приватні, або ще як їх називають, внутрішні бони, об’єднують випуски заводів, фабрик, цехів, майстерень (булочні, хлібні та бакалійні магазини), невеликих установ — контор, шкіл, театрів, церков, училищ, споживчих товариств; військових частин, воєнних шкіл, общин різних конфесій; добровільних благодійних організацій та фондів, зокрема допомоги увічним воїнам, офіцерам, сім’ям загиблих червоноармійців, дітям-сиротам тощо.

Велику групу серед них складають бони, випущені від імені приватних осіб — власників кафе, магазинів, аптек, атракціонів, їдалень тощо. До них належать й сурогати приватних грошей — всілякі знаки казино, лото, квитанції, лотерейні білети, розписки, тобто все, що надходило до обігу в якості замітника грошей, як їх частина — залишок, замітка, здача, розмін тощо. До типу місцевих бон зараховують й випуски не існуючих взагалі емітентів, їх ще називають “фантастичними”, а також бони з наддруками про введення їх в обіг від імені привласнившого наявні випуски нового господаря.

Третя група — це *розрахункові* гроші, — паперові знаки грошей, випущені установами для стимулювання господарської діяльності, впливу на процеси в середині підприємства. Мета їх введення — звільнення державних грошей на інші цілі й впровадження розрахунків хозрозрахунковими знаками при взаємозаліках між окремими підрозділами підприємства.

Хозрозрахункові гроші — що складають третій різновид бон, — це прикмета середини 80-х років ХХ ст. Вони заслуговують на окреме дослідження, як суспільне, фінансово-економічне явище, що властиве часу т.з. “застою”.

Якщо гроші державних емісій значною мірою вже досліджено в Україні,⁵ то місцеві, приватні та госпрозрахункові бони ще чекають на дослідників. Хоча останнім часом в Україні з’явилися друком досить представницькі каталоги національних валют і бон,⁶ в яких перелічено і приватні та місцеві випуски, однак сьогодні жоден дослідник-боніст не може з певністю вказати остаточно на кінцеву цифру, яка б засвідчила про кількість місцевих випусків⁷.

Наскільки населення проявило винахідливість за скрутних ситуацій громадянської війни, розрухи, нестачі грошей, як воно вдавалося до своєрідних засобів розвитку економічних взаємовідносин з допомогою місцевих сурогатів грошей, можуть засвідчити такі паперові розрахунки на основних місцях випуску бон, що були своєрідними літерами грошотворення. Так, у Севастополі різного гатунку “гроші” друкували понад 400 закладів, установ, товариств; у Сімферополі — за 330; Харків перейшов межу 320; Житомир надрукував понад 160 знаків; Євпаторія — за 150; а Катеринослав — до 160 різних за вартістю і назвою серій купюр в наборі від трьох до п’яти номіналів.

Практично кожне місто в Україні вдавалось до випуску грошей, а точніше — понад 400 населених пунктів “ощасливило” своїх громадян валютою власного виробництва. Ця вражаюча цифра чи не якнайкраще характеризує фінансовий та економічний стан в Україні у 1917 — 1920-х рр.

Що ж примушувало місцеву владу, відділення державних або приватних банків, позичкові каси, думи,

управи, магістрати, ради, общини, староства, комітети та інші вдаватись до власних емісій? Відповідь на це питання дає досить цікавий напис на чеках Мглинської Повітової Земської Управи Чернігівської губернії*.

“В виду отсутствия на рынке денежных знаков малого достоинства и неполучением их Мглинским и Почепским Казначействами из Государственного Банка, Мглинская Уездная Управа выпустила чеков земства для внутреннего в пределах уезда обращения на общую сумму 300 000 рублей достоинством 3, 5, 10 и 25 рублей, которые должны быть принимаемы наравне с другими денежными знаками. Вся эта сумма чеков обеспечивается всеми капиталами Земства и Земскими сборами 1918 года в сумме 1 188 675 рублей. Настоящий выпуск чеков является использованием кредита, разрешенного земской Управе Уездным Земским собранием 12 декабря 1917 года в сумме 500 000 рублей. Земская Управа. Председатель Шишковский. Члены. Секретарь. Бухгалтер”. (підписи нерозбірливі). З наведеного можна зробити висновок, що на місцях спільно приймали заходи щодо емітування власних “валюти”, яка б забезпечила регіональний ринок.

На початку грудня 1917 р. Генеральний секретаріат УНР видає обов’язкову постанову, у якій, з огляду на обмаль кредитних білетів малої вартості у касах Державного Банку та Казначействі, зобов’язує їх видавати 4% білети Державного Казначейства, їх зобов’язання прострочених термінів, купони всіх довоєнних позик, а також Позики Свободи 1917 р. для всіх видів виплат. Пояснювалось, що перелічені грошові документи мають в УНР обіг нарівно з кредитовими білетами. У разі невиконання постанови Генеральний секретаріат погрожував санкціями.

Через 17 днів, 24 грудня, видана друга Обов’язкова постанова, що стосується безпосередньо Київської контори Держбанку, що відтепер повинна приймати випущені в обіг чеки Київських банків (з відповідним записом на звороті) і через 10 днів замінити їх на грошові знаки. Чеки визнаються обов’язковими при сплаті та обрахунках, як у державному секторі, так і у приватному, — всіма установами.⁸ Можна тільки при-

* Купюра з колекції автора

пустити, що робилось з дрібними розмінними купюрами на місцях, коли у столиці їх майже не було і уряд вдавався до термінових заходів залагодження справи. Навіть введення власної валюти у 1918 р. не вплинуло на зростаючий попит щодо розмінних знаків.

Показова у цьому відношенні є історія місцевих емісій, здійснених у Житомирі. 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради Народних міністрів УНР слухалось питання про надання дозволу м. Житомиру видавати власні бони.⁹ Дозвіл Міська Житомирська управа одержала під належне забезпечення випуску кредитовими білетами. Урядовці визнавали за необхідне поставити перед місцевою владою таку умову, “щоб всі відповідні написи були зроблені державною мовою і мали написи: “Українська Народна Республіка”.”¹⁰

У місті вже до того була відома практика обігу місцевих бон. Задовго до описуваних подій там зіткнулись із проблемою відсутності потрібної для нормального обігу грошової маси. Вперше це відчули у 1914 р., коли, у зв'язку з війною, ринок відреагував на вплив нічим не забезпечених грошей вилетенським стрибком цін. Житомир, в якому тоді проживало 8 тис. осіб, мав багато кредитних установ і торговельних закладів, бо був оточений звідусіль колоніями поселенців – німців, чехів, поляків, господарства й підприємства яких давали значну кількість товарної продукції. Знаходячись у тилу діючої армії, місто досить активно функціонувало.

Житомир належав до тих міст України, господарство та промисловість яких, як і люди, потерпали найбільше від частих змін влади. Так, протягом двох з половиною років влада там мінялася одинадцять разів! Спочатку розрахункові знаки Тимчасового уряду потіснили на ринку “керенки”; потім промайнули купюри УНР, настав час і для банкнотів Гетьманської Держави. А поряд із ними на ринок надходили періодично то гроші, які принесли з собою австро-німецькі війська, то поляки, зрештою з'явилися радянські розрахункові білети. Як тут не прийти у відчай, коли у калейдоскопі подій щораз виринали та щезали з обігу державні гроші чи білети тимчасових окупантів. Тому відділення Держбанку для розрахунків з населенням частково викори-

стовувало 5% короткотермінові зобов'язання Державної Скарбниці, що зберігалися там; 3,6% зобов'язання Державної Скарбниці УНР, 1000-рубльові купюри Тимчасового уряду шляхом акцентації – накладання штемпелів Держбанку, або реєстрації тих, що були в обігу. Сьогодні у представницьких колекціях зустрічаються ці зобов'язання та гроші, на яких немає навіть вільного місця від печаток та штемпелів різних властей. В обігу були ще термінові купони 4,5% облігацій Житомирського міського кредитного товариства.

Крім того, одночасно із попередньою акцією, Держбанк надав право кредитовим установам Житомира випускати обов'язкові до обігу чеки на суми вкладів, що були у банку. Цим правом скористались у різний час десять установ. Управління агрономічної організації постачання південно-західного фронту (до 6.III.1918 р.); позиково-ощадне товариство “Взаємодопомога” (березень – квітень 1918 р.), товариство взаємного кредиту (до 16.IV.1918 р.); Повітова земська управа (до 4. IV. 1918 р.); Волинська губернська земська каса місцевого кредиту (до 5. IV.1918 р.); з'єднаний банк Волинської губернії (до I.IX.1918 р.); Азово-Донецький Комерційний банк (до 10. V.1920 р.) та ін.

Перші випуски чеків на аверсі заповнювались від руки, на звороті був штемпель з текстом про обов'язковий їх обіг. Чеки виготовлялися на фірмових бланках Держбанку з водяними знаками.

Другий випуск чеків здійснено теж на фірмових бланках місцевої філії Держбанку, але вже друкарськими засобами і з обох боків. Оскільки їх потрібна для обігу кількість різко збільшилась, застосували машини для виготовлення цінних паперів.

Третій випуск здійснено друкарськими засобами бланкитного кольору без філіграней. І, зрештою, четвертий друкували на білому папері з блідоблакитним відтінком аверсу та діагональними лініями, без водяного знаку. 10 травня 1920 р., вже після тимчасової окупації міста поляками, з'явився останній випуск чеків на папері жовтого кольору.

Необхідно відмітити таку цікаву деталь – наявність відбитків печаток на житомирських випусках чеків. На першому з них за часом – у печатці двоголовий орел, з

царськими регаліями та короною. На другому – орел вже без атрибутів, на третьому – відтиск печатки з тризубом, або поєднання орла і тризуба. Існують зразки чеків з відбитком печатки УСРР. Отже, через сфрагістичну ознаку дослідники і колекціонери визначають за якої саме влади відбулася кожна з емісій та встановлюють час обігу окремих чеків.

Міська управа м. Житомира розпочала емітувати свої гроші з огляду на нестачу стабільної валюти. Десь у березні 1918 р. в обіг надійшли досить професійно виготовлені грошові знаки у 1,3 та 5 карбованців. Однакові за розміром – $9 \times 15 (\pm 2)$ мм вони різняться кольором – брунатно-зелений, зеленкувато-синій та синій відповідно. Все вільне від зображень поле купюру вкрите наддруком досить своєрідної сітки, що складають квадрати, в яких чергується літера “К” та цифри арабські та римські – “I” – “1”; “III” – “3”; “V” – “5”, що створюють ілюзію філіграні. Малюнки та написи виконані за однією формою, знаки різняться тільки номіналами. Рамки тотожні: вгорі, у розетці стилізована квітка льону, нижче, з’єднане з першою кільцем із стрічкою – акантовий листок, що обвиває вдвічі більшу за першу розетку з цифрою номіналу. Далі подібне кільце тримає акантовий листок, який закінчується постаментом у вигляді квітів та плодів.

Горішня частина рамки утворена двома півкільцями лаврового вінка, що сходяться до овального фігурного картуша, у центрі якого старовинний герб Житомира із зображенням традиційного давньоукраїнського символу фортеці – замку з трьома вежами та брамою (місто мало магдебургію і герб з 1390 року). Цікава деталь: брама на зображенні герба на купюрі не відкрита, як то потрібно згідно еталону, а закрита.

Нижня частина рамки – то своєрідна стрічка із написом “Фальшування карається законом”.

Від картуша йдуть обабіч означення номіналу словами (один, три, п’ять) і “карбованців”. Під ним цифра і рік – “1918 року”. Далі – назва купюри “Розмінний білет міста Житомира”. Пояснювальний напис щодо забезпечення у 3 рядки: “Всі видані до загального розміну білети міста Житомира цілком забезпечені Державними кредитовими білетами і 5% коротко-

строчними зобов’язаннями Державної Скарбниці, схованих в Житомирському Відділі Державного Банку”. Підписи “Бухгальтер” та “Міський Голова” з факсимільними відтворенням.

Над рамкою – на тлі літер і цифр білі великі літери “Ж.М.У.” – двічі – “Житомирське міське управління”, позначення серії та знак №, а цифри номера проставлені вручну нумератором.

На зворотному боці по кутах рамки у чотирьох колах позначено номінал. Рамку утворює плетиво з шести віньеток з квіткою льону посередині та рослинний орнамент. Вгорі і внизу ще раз проставлено номінал з назвою грошової одиниці. Посередині, у полі рамки, на тлі двічі продубльованих, виконаних контуром цифр номіналу і картуша з великим вензелем “Ж.М.У.”, у 10 рядків надруковано текст: “За весь час обороту розмінних білетів м.Житомира Житомирський Відділ Державного Банку і всі місцеві кредитові інституції виплачують за кожен тисячу карбованців розмінними білетами тисячу карбованців Державними Кредитовими білетами, рублями або п’ятипроцентними короткострочними зобов’язаннями Державної Скарбниці і приймають розмінні білети міста Житомира в різних виплатах якій би то не було сумі. По скінченню потреби в розмінних білетах оголошується до загальної відомості населення міста Житомира строк, в який сучасний розмінний білет повинен бути представлений в Житомирський Відділ Державного Банку на одержання... (означено номінал. – авт.) карбованців Державними кредитовими білетами”. Наведений вище напис про гарантії мав на меті переконати мешканців міста, що міська влада має всі підстави випускати білети і гарантує їх оборотність.

20 березня 1918 р. Житомирська міська Дума дозволяє Комісії по друкуванню бон право додатково випустити в міру необхідності та можливості знаки на загальну суму 3 млн. карбованців.¹¹ Пізніше, 15 травня, з огляду на те, що Губернська Комісія у справах біженців не в стані надавати їм допомогу, а уряд не поспішає надсилати обіцяну міському самоврядуванню позику в сумі 2500 тис. рублів, й таку ж суму на користь біженців, міська дума приймає рішення не-

гайно почати друк 5 млн. карбованців.¹² Всі відомі нам знаки грошової емісії акцептовані перфорацією з цифрою номіналу. Вимога щодо обов'язкового відтворення назви держави УНР на бонах виконана не була, бо знаки у своїй більшості виходили вже за час інших урядів.

Прихід до Житомира у 1919 році радянських військ означено змінами грошового обігу. Народний банк випустив білети вартістю у 50, 75 та 100 рублів, які ходили нарівні з чеками попередніх випусків до 10 квітня 1920 року, коли місто зайняли польські війська. Вони теж залишили по собі пам'ять, випустивши 10 травня чеки на 1000 рублів жовтого кольору.

Восени 1919 р. майже вся Україна була зайнята військами Денікіна. Грошові паперові знаки Російського радянського уряду відразу були заборонені. У Житомирі, де особливо відчувалась нестача грошей в обігу, почали широко використовувати в обігу купюри власного виробництва. Преса повідомляє, що "до числа місцевостей, які змушені випускати місцеві гроші, належить Житомирський район з прилеглими повітами інших губерній. Він має зв'язок з РСФРР тільки через вузьку полосу на Поліссі. Через це Житомирський фінвідділ змушений "здійснити випуск місцевих грошей на 16 млн. рублів купюрами в 50 та 100 рублів під назвою "Розрахункові білети міста Житомира".¹³ Ті гроші населення приймало із задоволенням, бо вони були "свої", перевірені. Причому в документах відмічалось, що ходять вони нарівні із загальноросійськими кредитовими білетами нового зразка і українськими грошима.

Після звільнення міста 9 червня 1920 року Народний банк випустив ще один розмінний білет у 250 рублів. Всього у період громадянської війни в Житомирі 12 організацій випустили 54 різних за ґатунком знаків грошей... Якщо до цього додати ще випуски окремих установ, приватних закладів, які використовували власні розмінні знаки, то вийде вражаюча цифра перебувавших в обігу розрахункових паперів різних видів. Та на кінець року всі місцеві гроші було скасовано і їх обміняли на розмінні грошові знаки РСФРР випуску 1919 року.

Не менш показова історія із друком власних грошей відбувалася в Одесі. Одеська емісія, викликана гострою нестачею грошової маси у місті, була здійснена Комі-

тетом кредитових установ м.Одеси у двох напрямках – випуском акцептованих чеків (чек з перфорацією) на Одеську контору Держбанку і розмінних білетів м. Одеси зразка 1917 р.

Акцептовані чеки надійшли в обіг на основі постанови Комітету кредитових установ міста від 27 грудня 1917 року. З огляду на те, що постановою радянської влади міста було закрито всілякі операції з кредитом по спеціальних поточних рахунках, вони саме у формі акцептованих чеків могли використати тільки вцілілі поточні рахунки.

Пізніше, після циркуляра Державного Банку від 10 квітня 1918 р. за № 1 (за Центральної Ради) стало можливим використовувати кредити з спеціальних поточних рахунків. Згідно постанови Комітету кредитових установ від 15 травня 1918 р. було вжито заходів щодо заміни існуючих зразків чеків іншими. Використано для цього підготовлені за розпорядженням Комітету та іпотечних установ (земельні банки, що здійснюють торги землею) спрощені види корінців облігацій, що ними випускалися. Цінні папери, що у такий спосіб надходили в обіг, важко було підробити через їх особливі якості та спеціальний друк. Акцептованих чеків було випущено на суму до 25 млн. рублів великими купюрами.¹⁴ Однак і вони не могли полегшити кризу з дрібними грошовими знаками.

Ще 9 грудня 1917 року було прийнято "Проект Драго" про випуск розмінних білетів. Та він зазнав редагування і згідно нього установою, яка здійснює випуск цих білетів, було визначено Одеське міське громадське управління замість згаданого комітету.

У тексті угоди, підписаної між Комітетом і Міським управлінням, визначено випуск розмінних білетів на суму 5 млн. рублів купюрами у 3, 5 та 10 рублів. За угодою, складеною пізніше, передбачено введення в обіг ще купюр у 25 та 50 рублів, розмінних марок 15, 20 і 50 копійок. Бюро Комітету кредитових установ м.Одеси надіслало до Міської управи прохання не зволікати затвердження зразка розмінних марок і дати дозвіл на їх випуск на попередніх умовах. Загальну суму емісії попередньо не було визначено, вона цілком залежала від потреб грошового обігу.

Випуск цих знаків значною мірою сприяв полегшенню напруги в місті, викликаній грошовою кризою. При чому подальша угода між відповідними установами Одеси і Миколаєва розширила кордони території обігу одеських грошей впродовж 1918 – 1919 рр.

Місту Миколаєву було надано з одеської емісії 5 млн. рублів для внутрішніх потреб і офіційно дозволено обіг цих грошей у місті на тих самих умовах, що й в одеському регіоні. Фактично розмінні білети Одеси були поширені на всій території Херсонської губернії.

У Херсоні бони Одеси з'явилися у вересні 1918 року, відповідно до угоди між міськими владами міст.¹⁵ Хоча в Херсоні вже були акцептовані випуски 5% Позики Свободи, 4% купони до воєнних позик 1914 – 1916 років,¹⁶ вони охоче пішли на домовленість, бо грошей для платежів не вистачало.

Стосовно авторів проектів купюр одеської емісії вдалося встановити, що ескізи для білетів у 15, 20 та 50 копійок виготовив відомий український художник А.А.Ждаха, інші банкноти – графік О.Адамак.

Гарно оформлений з мистецького боку, “Разменный билет города Одессы” містить всі характерні ознаки грошей державних емісій. Наявність у місті фабрики цінних паперів дозволила забезпечити їх високий виконавський статус.

Розмірами і кольоровою гамою виконання знаки різняться між собою. Так, 3 руб. – 14×8 мм, мають зелене тло; 5 – відповідно 14,57,8 мм – сині; 10 руб., вертикального друку, 14,5×9,2 мм, з червоним тлом; 25 рублів, зеленого малюнку на білдобузковому тлі, – 15,5×9,5 мм.

Малюнок на знаках дещо складний, переобтяжений деталями. Хоча зображення певною мірою різняться відповідними елементами, та на всіх знаках, по центру, вгорі присутній герб міста Одеси (прийнятий 22 квітня 1798 року: “у верхній, золотій, частині щита державний орел; у нижній, червоній, срібний якір”¹⁷), виконаний однією фарбою на малюнку грошей – без відповідного забарвлення.

Рамку аверсу утворюють розетки з п'ятипелюстковою квіткою посередині, лаврові вінки, розетки з номіналом, гірлянди плодів, перевиті стрічками. У розетці, яку

утворює лавровий вінок, зображена голова бога торгівлі Меркурія з неодмінним його атрибутом – кадуцеем. Грізний орел розпластав крила над будинком міської Думи. Він тримає у кігтях аркуш із зображення ще раз продубльованого герба. Ліворуч, на чистому від рамки полі знизу вверх йде напис “Разменный билет. гор. Одессы. Пять рублей (відповідно 3, 25 рублів). Казначей (далі факсимільний підпис)”. Напис після означення року випуску “1917 год” засвідчує, що білети забезпечено повністю державними кредитними білетами та коротко-терміновими зобов'язаннями Державного Казначейства, що є у наявності у Одеській Конторі Держбанку. Далі стоїть підпис міського голови.

Реверс, тло якого складає біле зображення приморської колони, а рамку утворюють розетки з номіналом, містить двічі продубльоване застереження “Подделка карается законом”. Купюра у 25 рублів має відмінності зображень реверса, а її обмін гарантує виключно Одеська контора Держбанку.

Великий текст на дрібних знаках подає вражаючий перелік відділень банківських установ – від Азово-Чорноморського банку, Донського Комерційного, Петроградського – і до впливових і відомих на півдні Кредитних товариств, Банківських домів, що своїм авторитетом засвідчують наявність у них державних кредитових білетів, потрібних для обміну знаків місцевої емісії. Можна це взяти під сумнів, якщо звернути увагу на документ з даними про розмір емісії, здійсненої до червня 1918 р.

15 копійок	2148800 купюр	на суму	322320 рублів
20 копійок	3209600 купюр	на суму	641920 рублів
50 копійок	7593432 купюр	на суму	3796716 рублів
3 рублі	2136885 купюр	на суму	6410655 рублів
5 рублів	4719598 купюр	на суму	23597990 рублів
10 рублів	6209772 купюр	на суму	62097720 рублів
25 рублів	737280 купюр	на суму	18432000 рублів
Всього	26757367 купюр	на суму	11529932118

До цієї суми потрібно додати ще емісію великих номіналів розмінних білетів 50 та 100 рублів та дрібніших марок-копійок, яку здійснено згідно постанови

загальних зборів Комітету кредитних установ міста ще 27 березня 1918 року.¹⁹

Не дримали у той час і фальшувальники грошей. Так, впродовж червня-липня, уряд гетьмана виявив чотири спеціальні фабрики, що налагодили друк фальшивих знаків.²⁰ І це незважаючи на закон уряду від 29 червня, що визначав покарання і відповідальність за фальшування.

Одеська емісія була такою великою через те, що її знаки охоче брали представники інших регіонів, сподіваючись на твердість зобов'язань установ міста з великим капіталом. Уповноважений наркомфіну вже у часи радянської влади надіслав, після перевірки ревізійно-інспекторським відділом стану справ з фінансами в губернії та місті, суворе розпорядження “друкування бон категорично зупинити і знов ні в якому разі не поновлювати”, а наявні знаки знищувати. Циркуляр пропонував всім радянським установам негайно обміняти бони на загальнодержавні знаки. А після “визначеного терміну губфінвідділу більше їх в обіг не пускати, не приймати”.²¹

Хоча в урядових колах фінансисти не раз порушували питання про шкідливість великого емітування місцевих бон, вони продовжували з'являтися у шаленій кількості у місцях, де паперово-грошовий голод душив своєю всесильною рукою економіку, фінанси, ринок. На нарадах міністерства внутрішніх справ з представниками органів місцевого самоврядування неодноразово підкреслювалось, що “наявність різних знаків вселяє у населення недовіру до них, бони можна легко підробляти... випуск бон принципово признати небажаним”.²² Одна з таких нарад відбулася 13 квітня, а 29 числа Міністерство фінансів вже дає згоду Харківському земському і міському самоврядуванню на виготовлення бон на 10 млн. карбованців.²³ Життя брало своє.

На високому поліграфічному рівні виконано знаки Єлисаветградського Відділення Народного Банку – розмінні білети 1919 р. Так, купюра “5 рублей”, 8×13,5 мм мала більшість ознак державних грошей – від водяного знаку – до відповідного малюнку. Напис засвідчує, що “Выпуск бон (Разменных билетов) Елисаветградского Отделения Народного Банка обеспечен соответствующей суммой кредитных билетов и 5% обязат. Государствен-

ного Казначейства истекших сроков”. У цьому запевняли керуючий відділенням банку і касир, поставивши свої підписи.

На синьому тлі аверсу скрізь проставлено на чистому полі в колі цифру “5”. Вона присутня на двох картушах – вгорі і внизу. Зворотній бік знаку зелений. Дві цифри “5” у картушах, вгорі, з'єднані мотузком, що спустившись утворює своєрідний картуш із словами “пять рублей”, надрукованими на тлі гарно виписаної білим контуром п'ятірки, яка на своєму зображенні містила кілька маленьких цифр номіналу. Цікава деталь: у горішніх п'ятірок у маленьких колах проставлено літери “я” і “з”. Дві гілки лавру і дубу, з ягідками та плодами неначе підтримують великий картуш. У ньому є напис про те, що всі кредитні установи міста приймають ці бони до платежів у будь-якій сумі. Напис “Подделка преследуется законом” вміщено внизу на картуші із білою обвідкою.

Крім цих бон у місті свої розмінні знаки мали ще п'ять установ, а понад десяти підприємств використовували для незначних за загальною сумою розрахунків папірці з печаткою та номіналом.

Досить показова по тих часах видається історія грошових знаків Крюкова, що на Полтавщині. Там свою емісію здійснило товариство “Благо”, випустивши бони номіналом в 1, 3, 5 та 10 рублів. Вони носять назву “марки”. Ці гроші користувались у населення високою довірою. На купюрах різного забарвлення – 1 та 3 – чорні, 5 – чорні та сині, 10 – блідочервоні, підпис голови товариства відтворювався червоним чорнилом, скарбника – зеленкуватосірим, бухгалтера – темносірим. У нижній частині знака була мастична печатка з текстом: “Общество потребителей “Благо” “г. Крюков””. У центрі – дві руки, стиснуті у потиску. На звороті текст “1. Сообща можно достигнуть всего. 2. Кооперативы сильны тогда, когда обладают крупными капиталами. Увеличивайте свои паи, вносите в кооператив свои сбережения”. Текст на аверсі: “По предъявлении сей марки 0-80 обязывается отпустить из своих магазинов товаров на ... руб.” Закінчені знаки (з підписами) зустрічаються рідко. У білета на 1 руб. максимальний номер 4973, у закінченого № 57; 3 руб. –

максимальний № 4997, закінченого — 348; 5 руб. — № 1873, закінченого — № 274; 10 руб. — № 995, всі закінчені. Можна зробити висновок, що заготовлено було марок на суму до 40000 рублів, а випущено в обіг понад 13000 руб.

Ще один вид емісії місцевих грошових знаків — випуски Крюківського товариства “Взаимопомощь” номіналами у 1, 3, 5 та 10 рублів. Їх, очевидно, підготували вже майже напередодні приходу радянських військ, тому знаки у обіг не потрапили і закінчених серед них не виявлено. Нова влада відмінила та анулювала всі розрахункові білети і ввела свої.

Цікаві дані бони тим, що виготовлено їх на тонкому блакитному фінському папері розміром у 11×7 см. Знак мав посередині кольоровий квадрат. 3 руб. виготовлено на лінованому папері, текст — чорний. Білет в 1 руб. світложовтих тонів, 3 руб. — зелений, 5 — синій, 10 — вишневий. Аверс має просту рамку. Посередині кольорового прямокутника — зубчате колесо, у центрі — емблема кооперації, розташована між двох пар паралельних ліній знизу та зверху. Над верхньою парою — два кола із горизонтальними паралельними лініями посередині, у нижньому — номер. Цифри проставлені за лініями нумератором. Текст розташовано над кольоровим прямокутником: “Крюковское Общество потребителей “Взаимопомощь”. По кутках знаку — цифри номіналу та літера “р”. Внизу, під рамкою: “По предъявлении сего Общество обязывается отпустить из своего магазина на ... руб. товаров”. Ліворуч по вертикалі: “Талон без подписи не действителен”. На кольоровому прямокутнику, — зліва від емблеми — “Талон на ... р.”, праворуч — підписи голови, скарбника, бухгалтера.

На зворотному боці знаку, у куті рамка з хвилястих ліній, де надруковано текст: “1. Члены общества, дайте денег кооперации, а она даст вам больше товаров. 2. Кооператив принимает вклады и платит по ним проценты. 3. Члены Общества, дайте же вы вклады и сами воспользуйтесь их процентами, и количеством товаров”. Ліворуч, у кутку — цифра. Розмір емісії: білетів у 1 руб. — до 5000; 3 руб. — 5000 тис.; 5 руб. — до 4000; 10 руб. — до 2000.

Те, що випуск місцевих бон був одним з перевірених

засобів виходу з скрутного фінансового стану, засвідчує чимало фактів. Зокрема, коли робітники Юзівки (Донецька) довідались, що гроші для виплат у відділенні банку і касах міського самоуправління відсутні, Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла рішення зобов'язати міську владу, що відала фінансами, випустити бони в сумі 6 млн. рублів.²⁴ Так з'явилась на світ представницька емісія Юзівського Відділення Державного Банку (1918 — 1919 роки), яку склали знаки номіналами 1, 3, 5, 10 та 25 рублів. Невибагливі щодо виготовлення, вони містили серії та номери (А-1; А-21; А-90; А-96; Б-100 і т. д.), підпис керуючого та касира. Про те, що це — грошові знаки, дізнаємось тільки з напису-застороги — “Подделка денежных знаков преследуется законом”. Виготовляли їх на білому папері. Свідчення про забезпеченість на них відсутні. Знак 25 рублів мав деякі відмінності в оформленні. Його навіть спробували прикрасити на аверсі двома стилізованими квітками. Тло поля реверсу вкрили по боках поздовжнім квітковим, а по центру — геометричним орнаментом.

Рішення, подібні юзівському, приймали Ради в багатьох інших містах України. Кількість бон, випущених на ринок, була такою великою, що ціни галопували страшенно, перевищуючи всі розумні межі. Прикладів дій рад у цьому напрямку чимало, та поява грошей без забезпечення означала тільки зростання товарних цін, не більше. Гроші емітували не самі ради, а місцеве самоврядування. Архівні документи зафіксували численні факти про те, що впродовж 1919 — 1920 рр. майже всі великі центри України через своє місцеве самоврядування отримали дозвіл на випуск власних бон. Так, для прикладу, навіть у 1920 році Миський голова Кам'янця-Подільського губерніяльний комісар та управитель місцевого відділу Держбанку одержали дозвіл на випуск розмінних бон на суму 80 тис. гривень.

Розмінний білет номіналом 10 карбованців походить з м.Кременець. “Всі розмінні знаки Кременецьких самоврядувань цілком забезпечуються всім майном Кременецького Земства і міста Кременця”, — засвідчили своїми підписами голова повітової народної управи та кременецький міський голова. Знак дорівнював по ціні 100 карбованцям Державних кредитових білетів. Хоча

він мало чим різниться від подібних випусків інших міст, та має одну характерну деталь — зображення повного герба міста (був затверджений у січні 1874 року. В основу покладено проект ескізу герба від 1840 року: на срібному тлі, на зеленому горбі, червоний, із двома вежами, замок із срібними швами. У вільному куті щита герб Волинської губернії). Звичайно, відтворений на грошах Кременця 1919 року малюнок виконано не у кольорі, а коричневою фарбою на рожевому тлі, герб з міською короною мав справити на селян позитивне враження, викликати довіру до “гербових грошей”.

В межах одного села-держави... Один з прикладів надзвичайно цікавого емітування грошей був випуск Вісунської Республіки (тепер Березнегуватський район на Миколаївщині), створеної в тилу денікінських військ у вересні 1919 року з владою Рад на чолі. Саме у слободі Вісунськ місцева влада надумала виготовити гроші, які привертають увагу своєю незвичністю. Хто був творцем їх ескізу — тепер не встановити. Але ми не можемо відмовити сьогодні тому маляру в наявності самотнього таланту, мистецької фантазії. Як би там не було, та гроші Вісунська мають назву, на них вказано емітента, рік, місце виготовлення. І республіка та була проголошена одностайно мешканцями слободи і трьох навколишніх поселень, тобто утворилась демократичним шляхом “державна”, що мала повне право на такий внутрішній атрибут, як власна валюта. Ми не виключаємо можливості, що існував у неї і герб. Прапор, зрозуміло, був червоним.

“Кредитный Билет Висунской Народной Республики 10 рублей” відомий нам завдяки його фотокопії з архіву. Виконано його “під справжні державні гроші”. Аверс (фото передає тільки його зображення) має складну композицію. На банкноті ліворуч зображено чарівну жінку в античному одязі, що сидить на базі усіченої колони. За її плечима — купідон, що знімає з її грудей ланцюг. В руках, опущених на коліна, вона тримає дзеркало. На тлі бази вміщено досить цікавий малюнок емблеми, що схожа на геральдичний знак: лев піднісся на задні лапи і сперся на художньо виконаний вензель “ВР” — Вісунська Республіка. Праворуч від центру, в

правому нижньому куті зображено козака з бандурою, що сидить на скалі. Над ним — колона з вазою на постаменті, яку оточує складний, переобтяжений деталями рослинний орнамент — мальви, гілка пальми, листок аканту, квіти. Є жезл, схожий до кадуцея.

По центру купюри в картуші вибагливого малюнка — цифра “10”. На банкноті є навіть підпис “Управляющий” і “Касир” з підписом однієї і тої ж особи — В.Кузьменко. Внизу віньетка — рамка, яку оточують чотири листочки конюшини, посередині дата — “1919”. Під нею напис — “Подделка преследуется законом” (за старим правописом). Ось у який спосіб республіка, що проіснувала до 21 листопада 1919 р., заявила про себе, як маленька суверенна держава із власним грошовим обігом і валютою.

Гроші-шаржі. Серед місцевих випусків бон тих років окремою групою виділяються так звані “карикатурні” (шаржовані) друки грошей-агіток. До них належить випущений однією з підпільних організацій 1918 року знак 100 карбованців, емітований під знак цього номіналу емісії за гетьмана Скоропадського.

Зберігаючи загальний вигляд грошового знаку, такі друки мали на меті підірвати довіру населення до тих державних грошей, що перебували в обігу, дискредитувати їх. Одночасно засобами графічного мистецтва такі гроші висміювали та піддавали нищівній критиці політику гетьманського уряду, що робив все, як вважали більшовики, оглядаючись на Німеччину, спираючись на її багнети.

Цю імітацію паперових грошей видрукували літографським способом у кілька фарб, копіюючи колір оригіналу. Звичайно, що такі знаки властивої грошам обігової функції не мали, а поширювались на ринках як своєрідний тип листівок.²⁵

Написи на купюрі-шаржу 100 карбованців відповідали притаманним грошовим знакам текстам про забезпечення та про покарання у разі фальшування. Однак їх агітаційний зміст розставляв акценти у потрібному емітентові напрямку.

На сьогодні відомо два види таких шаржованих випуски на гроші часу гетьманату. Вони дещо різняться малюнками. Так, один бік “купюри” в горішній частині

щедро оснащеної орнаментом, до якого введено “атрибути” та “емблеми” влади. У оточенні вінків – неначе герб виділяється велетенський кулак та два бридкі пацюки – символи насильства та всеїдності, яка нищить все без жалю. Надрукований по центру напис гласить: “За сто карбованців з державної скарбниці видається одна або дві дулі”. На чистому полі – зображено велику голодну свиню. Ліворуч малюнок ще виразніший. Там зображено страшну вусату вишкірену пику в лавровому вінку тріумфатора, що однією рукою тримає чарку горілки, в іншій – виделка з галушкою. На одязі парадованої фігури козака знаки високих нагород – орденів. Дехто з дослідників вважає, що то карикатурний портрет самого гетьмана.

Охоронцем веселуна-пияки поставлено на одному із знаків – босого козака у шароварах та німецькій касці, в іншому – німецького солдата, що однією рукою тримає гвинтівку з багнетом, другою щось намагається запахнути до рота.

На звороті текст сповіщав: “Сто карбованців ходять по світі нарівні з м’ягеньким папером” та “Розмін цих карбованців забезпечується усім добром Державної Скарбниці Скоро-паді і пана гетьмана брехнею, німецьким штиком та гайдамацьким нагаєм” (Варіант: ...усім добром державної Скоро-Падії і пана гетьмана...). У парадованій назві держави натяк на її швидке падіння, для чого використано відповідно написане і переінакшене прізвище П.Скоропадського. Зображення свині присутнє двічі на одному із знаків, а на іншому вона займає почесне місце на конгрєві, а взагалі її зображення повторюється тричі.

Наведена нами імітація державних купюр далеко не єдиний випадок використання грошей з агітаційною метою. Відомо, що на знаках державних емісій просто писали від руки різні гасла, інколи – оголошення. Знаючи кон’юнктуру в грошовому обігу, спиртні ділки на кількох однакових знаках відтворювали слово – “Погоріли”, а на завтра мішками вимінювали ці одновартісні купюри з користю для себе.

Існував звичай на знаках місцевих та приватних емісій писати своє прізвище, щоб у разі, коли той виявиться фальшивим, відразу можна було знайти вину-

ватця. Численні автографи так псували знаки грошей, що про їх емітента можна було тільки здогадуватись.

Характерною ознакою часу було те, що всі гроші, які були в обігу, носили якісь дивні назви. Тисячні асигнації називали “кусками”, мільйони – “лимонами”. Як згадував К.Паустовський, “особливо ніжно одесити називали свої тридцять і п’ятдесят рублів”. Серед грошей, що не перебували в обігу, були справді фантастичні: наприклад, сторублівки, надруковані на звороті гральних карт. Їх випускало якесь заштатне місто на Україні – чи то Чигирин, чи то Славута. Були одеські гроші з видом біржі... і ще багато всіляких банкнотів та “розмінних знаків”, чия вартість забезпечувалась сумнівним майном різних міст – від Крижополя до Сосниці і від Шполи до Глухова”.

Траплялось, захопивши у ході війни у банках запаси грошей, нова влада використовувала їх не за призначенням. Просто на банкноті проставляли глузливого змісту штампи, робили відбитки. Та все ж більш характерним було явище застосування грошових знаків у їх безпосередній якості. Їм часто судилось відігравати свою роль ще тривалий час, коли влада, що їх випускала, зникла з території міста. Тому місцеві емісії були довговічними і ходили часом зовсім незалежно від того, чи існував під такою назвою сам емітент, чи видозмінився в залежності до вимог політичного часу. Що ж стосується грошей-пародій на 100 карбованців, то через її широке розповсюдження уряд гетьмана 27 вересня видав наказ вилучити з обігу державну купюру, яка стала прототипом для шаржування.

Звичайно, що в межах однієї статті розповісти про всі види місцевих та приватних випусків грошей – завдання нездійснене, тому в наступних випусках збірки ми продовжимо цю тему.

Оскільки наше завдання – привернути увагу дослідників до унікального значення джерела – грошей місцевих та приватних емісій, потрібно зупинитися на тих їх характерних особливостях, що дають змогу вилучити історичну інформацію при здійсненні в наукових операціях, притаманних методиці дослідження ряду спецдисциплін.

Специфічний різновид письмових документів, що

має синтетичний характер походження, грошові знаки місцевих та приватних емісій необхідно досліджувати завжди в контексті епохи, перебігу подій, у взаємозв'язку із фактами та інформацією супутніх документів.

Для всебічного вивчення бон застосовують методика, яка властива таким СІД: геральдиці (на бонах часто є знаки гербів), сфрагістиці (печатки), дипломатиці (формуляр), палеографії (написи текстів), хронології (датування випуску купюр), метрології (величини номіналу), іконографії (портретні зображення), орфографії, епіграфіці, маргіналістиці (написи від руки пізнішого походження), символіці, емблематиці, орнаменталістиці, філегранології. Суперскрипційну ознаку (спеціальні штемпелі з текстом, нанесені вручну чи друкарськими засобами) досліджують з метою з'ясування зміни номіналу або політичної орієнтації емітента. Вивчення техніко-виробничих ознак дає змогу відтворити технологічні процеси друкування грошей.

Великої цінності інформацію можна отримати з текстів, нанесених на грошах. Так, на талонах кийвської спілки робітничих й селянських товариств споживачів “Сорабкол” 1919 р. наведено назви і адреси 12 магазинів міста, де ці талони отоварювалися, власне приймалися у вигляді платежів за отриманий крам. А товариство споживачів, майстрів і робітників м. Єнакієвого Катеринославської губернії застерігало, що контрмарки признаються для розрахунків виключно в касах магазинів товариства і його контрагентів, тому приватні особи не мають права брати їх в обмін чи як платню. У разі невиконання даного положення “винуватців притягають до відповідальності”.

Гроші місцевих випусків дають інформацію і про те, чим вони забезпечуються. Так, розмінний білет Єлисаветградського відділення Народного Банку “забезпечений відповідною сумою Кредитних білетів і 5% зобов'язань Державного Казначейства строків, що вийшли”. Цікаво, що радянські органи влади, які випускали гроші, забезпечували свої емісії зобов'язаннями царського уряду, які вже втратили свою платіжну силу. Та населення наївно вірило в силу “справжніх” – царських грошей і цінних паперів, а тому вільно користувалося місцевими випусками. Подібне спостерігалось в Одесі й Житомирі,

де ходили купюри, виготовлені за всіма правилами, навіть з урахуванням кольору знаків певних номіналів державних емісій.

Особливістю даного історичного джерела є те, що жодна архівна установа, музей не має у своїх сховищах повних добірок місцевих грошей. Розпорошеність їх по представницьких колекціях не дає змоги з'ясувати цілісну картину навіть по регіонах, не кажучи вже про комплексне дослідження всіх місцевих випусків.

Тож звертаємо увагу дослідників регіональної історії, краєзнавців, колекціонерів, на дане унікальне історичне джерело, від пошуку складових якого залежить повнота висвітлення цілого ряду важливих питань з комплексної проблеми фінансово-економічного стану України в один із складних періодів її історії, що охоплює час 1917 – 1920 рр.

1. Див.: Бинистика // Специальные исторические дисциплины. Учеб. пособие для студентов // Под ред. В.О.Замлинского, М.Ф.Дмитриенко. Авт. кол.: В.О.Замлинский, М.Ф.Дмитриенко, Т.А.Балабушевич и др. – К., 1992. – С.63-69.

2. НБУ – Поточний архів. Управління справами. – Спр.22-102. Оригінал.

3. Спочатку терміном “бон” користувались у фінансовому праві. Він означав певний кредитний документ, що видавався на визначений термін. Згодом, в боністиці незагальнообов'язкові випуски теж стали називати “бонами” на відміну від поняття “грошовий знак”, що стосувалось загальнообов'язкових, державних випусків. Із втратою правомірності знаків державних емісій, їх після вилучення з обігу також називають бонами. У колекціонерів цей термін означає всі, без винятку, паперові знаки.

4. Наша класифікація необов'язкових бон не співпадає з розподілом грошових документів, запропонованим проф. Р.Й.Тхоржевським, який розділяє їх на: 1. Загальнообов'язкові емісії (грошові знаки державних емісій, документів (?), фальшовані їх купюри та незакінчені випуски тощо); 2. Місцеві випуски (необов'язкові бони) і 3. Приватні, внутрішні необов'язкові бони (підприємств, установ, військових частин, власників аптек, крамниць тощо). На нашу думку така класифікація не видається вповні мотивованою, бо поза переліком грошових знаків залишилися хозрозрахункові замітники грошей середини 80-х рр. ХХ ст. Див. Тхоржевський. Р.Й. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності): Навчальн. посібник. – Тернопіль, 1999. – С. 192 – 194.

- 5.Гроші в Україні: Факти та документи // Авт. кол.: М.Ф.Дмитриенко (голова), В.Литвин, В.Ющенко, Л.Яковлева. — К., 1998. — С. 12 — 33. Книга здобула державну премію України в галузі науки і техніки, а її автори стали лауреатами у 1999 р.
- 6.Рябченко П.Ф., Нибак В.И. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России и СССР (1769—1990). — К., 1993; Малышев В.И., Таранков В.И., Смиранный И.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. — М., 1991; Бадаев А.С. Бумажные деньги, ходившие на Украине. — Чернигов, 1991; Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994). Изд. 2-е, переработ. и дополн. — К., 1999.
- 7.Дмитриенко М.Ф. Бумажные деньги в историческом контексте // Там же. С. 8 — 33; Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України. — Тернопіль, 1991; Клименко О.О. Грошові документи ОУН (Бофони). 1939—1952 років. — Тернопіль, 1999; Сепилов Б.В. Военная валюта. — М., 1948.
- 8.ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. I. — Спр. 29. — Арк. 130; Ф. 1509. — Оп. 5. Спр. 21. — Арк. 1.
- 9.Там само. — Ф. 2199. — Оп. I. — Спр. 30. — Арк. 119.
- 10.Там само. — Арк. 120.
- 11.Там само. — Ф. 2199. — Оп. I. — Спр. 30. — Арк. 111.
- 12.Там само. — Арк. 110.
- 13.Экономическая жизнь. — 1919. — 22 листоп. — № 26.
- 14.ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. I. — Спр. 30. — Арк. 93.
- 15.Там само. Арк. 7 — 12.
- 16.Там само. — Спр. 29. — Арк. 1 — 5.
- 17.Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в Полное Собрание Законов с 1649 по 1900 год. — СПб.: 1889. — С. 109; ЦДІА Росії. — Ф. 1434. — Оп. 15. Спр. — 244. Герби міст Херсонської губернії.
- 18.ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. I. — Спр. 31.
- 19.Там само. — Спр. 30. — Арк. 116.
- 20.Там само. — Спр. 20. — Арк. 50 — 60.
- 21.Там само. — Спр. 30. — Арк. 3.
- 22.Там само. — Арк. 6.
- 23.Там само. — Ф. 1509. — Оп. 5.— Спр. 341. — Арк. 3.
- 24.Наманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 нояб. 1917 — 4 февр. 1919). — К.: 1919. — С. 39; ЦДАВО України. — Ф. 2199. Оп. I. — Спр. 30. Арк. 63 — 65.
- 25.Тункель А. Деньги — прокламации // Наука и жизнь (М.). — 1967. — № 12. — С. 16 — 17.

